

ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATIDA
TURKISTONNING IQTISODIY AHAMIYATI

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i03.161>

Tuvalboyev Bektosh Ravshanovich

O‘zbekiston Milliy universiteti

Tarix fakulteti 2-kurs magistranti

Email: bektoshtuvalboyev@gmail.com

Tel: +998936653698

Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatida Turkiston o‘lkasining iqtisodiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘lkaning imperiya xo‘jalik tizimiga qo‘shilish jarayoni, uning xomashyo bazasi sifatidagi o‘rni, ayniqsa paxtachilikning rivojlantirilishi, savdo va transport infratuzilmasining imperiya manfaatlariga bo‘ysundirilishi masalalari yoritilgan. Shuningdek, Turkistonda sanoat tarmoqlarining shakllanish xususiyatlari, mahalliy ishlab chiqarish va bozor munosabatlaridagi o‘zgarishlar hamda mustamlakachilik iqtisodiy siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ochib berilgan. Maqolada Turkiston Rossiya imperiyasi uchun nafaqat strategik hudud, balki sanoat uchun xomashyo yetkazib beruvchi, tayyor mahsulotlar bozori va iqtisodiy qaramlikni chuqurlashtiruvchi mustamlaka makoni bo‘lgani asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari Turkistonning imperiya iqtisodiy tizimidagi o‘rnini mustamlakachilik yondashuvi asosida qayta baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Turkiston o‘lkasi, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, iqtisodiy ahamiyat, paxtachilik, xomashyo bazasi, savdo aloqalari, temiryo‘l, sanoat taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar.

Аннотация. В данной статье анализируется экономическое значение Туркестанского края в колониальной политике Российской империи. В исследовании рассматриваются процесс включения региона в хозяйственную систему империи, его роль как сырьевой базы, прежде всего в связи с развитием хлопководства, а также подчинение торговли и транспортной инфраструктуры интересам метрополии. Особое внимание уделено особенностям формирования отраслей промышленности в Туркестане, изменениям в местном производстве и рыночных отношениях, а также социально-экономическим последствиям колониальной экономической политики. В статье обосновывается, что Туркестан имел для Российской империи не только стратегическое, но и важное хозяйственное значение, выступая источником сырья для промышленности, рынком сбыта готовой продукции и пространством углубления

экономической зависимости. Результаты исследования позволяют по-новому оценить место Туркестана в экономической системе империи с позиций колониального подхода.

Ключевые слова: Туркестанский край, Российская империя, колониальная политика, экономическое значение, хлопководство, сырьевая база, торговые связи, железная дорога, промышленное развитие, социально-экономические последствия.

Abstract. This article examines the economic significance of Turkestan within the colonial policy of the Russian Empire. The study analyzes the process by which the region was incorporated into the imperial economic system, its role as a raw-material base, especially through the expansion of cotton cultivation, and the subordination of trade and transport infrastructure to imperial interests. Particular attention is given to the specific features of industrial development in Turkestan, the transformation of local production and market relations, and the socio-economic consequences of colonial economic policy. The article argues that Turkestan was important to the Russian Empire not only as a strategic territory but also as a supplier of raw materials for industry, a market for manufactured goods, and a colonial space in which economic dependency was deepened. The findings make it possible to reassess Turkestan's place in the imperial economic system through a colonial perspective.

Key words: Turkestan region, Russian Empire, colonial policy, economic significance, cotton growing, raw-material base, trade relations, railway, industrial development, socio-economic consequences.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkistonning Rossiya imperiyasi tarkibiga asta-sekin qo‘shilishi mintaqa tarixida chuqur burilish nuqtasini belgilab berdi. Bu jarayon nafaqat siyosiy va harbiy istilolar bilan cheklanib qolmadi; balki Turkistonning iqtisodiy tuzilishini, ishlab chiqarish shakllarini, savdo aloqalarini, transport tizimini va ijtimoiy hayotini imperiya manfaatlariga muvofiq qayta shakllantirdi. Zamonaviy tarixshunoslikda Turkistonning Rossiya imperiyasidagi o‘rni “oddiy chegara hududi” sifatida emas, balki aniq mustamlakachilik xususiyatlariga ega iqtisodiy makon sifatida talqin qilinadi [3; 4; 6; 7]. Bu yondashuv Turkistonning imperiya uchun xomashyo manbai, ishlab chiqarilgan tovarlar bozori, strategik harbiy forpost va yagona yaxlit doirada ko‘chirish siyosati hududi sifatidagi ahamiyatini o‘rganishni talab qiladi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, Turkistonning Rossiya imperiyasi iqtisodiy tizimidagi mavqeyi hali ham ko‘pincha faqat paxta yetishtirish yoki savdo nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Aslida esa, Turkistonning iqtisodiy ahamiyati ko‘p qatlamli bo‘lib, agrar ixtisoslashuv, transport va logistika, xususiy kapital harakati, davlat nazorati, sug‘orish siyosati va ichki bozorlarni qayta yo‘naltirishni o‘z ichiga olgan [1; 4; 6]. Shuning uchun, ushbu maqolaning maqsadi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatida Turkistonning iqtisodiy ahamiyatini har tomonlama ochib berish va uni imperiya iqtisodiy tizimiga bog‘lash usullarini, shuningdek, bu jarayonning mahalliy jamiyat hayotiga ta‘sirini tahlil qilishdir. Tadqiqotning maqsadlari mustamlakachilik iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlarini aniqlash, Turkistonning imperiya iqtisodiyotidagi rolini tavsiflash, sanoat,

savdo va transport qanday mexanizmlar orqali bo‘ysundirilganligini namoyish etish va bu jarayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yoritishdan iborat.

Mavzuning tarixshunosligi bir necha qatlamlardan iborat. Sovet davridagi tadqiqotlarda Turkistondagi iqtisodiy o‘zgarishlar ko‘pincha "kapitalistik munosabatlarning kirib borishi" va "iqtisodiy rivojlanish" nuqtai nazaridan tushuntirilgan bo‘lsa, mustaqillik davri o‘zbek tarixshunosligida Rossiya hukmronligining mustamlakachilik tabiati, paxta monokulturasini, moliyaviy nazorat va iqtisodiy qaramlikka ko‘proq e‘tibor qaratilgan [1; 2]. G‘arb tarixshunosligida Brover, Pirs, Morrison va Adeb Xolid kabi olimlar Turkistonni Rossiya imperiyasining alohida mustamlaka hududi sifatida o‘rganib, iqtisodiy integratsiyani siyosiy va madaniy boshqaruv bilan birgalikda talqin qilishgan [3; 4; 5; 6; 7]. Ushbu maqolada tarixiy, tizimli, qiyosiy-tarixiy va manbashunoslik yondashuvlari qo‘llaniladi; uning manba bazasi o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi ilmiy asarlardan, shuningdek, Turkiston bo‘yicha statistik va savdo hisobotlari bo‘yicha tadqiqotlardan iborat [8; 9; 10; 11; 12; 13].

Asosiy qism

Rossiya imperiyasining Turkistonga nisbatan olib borgan siyosati, eng avvalo, mintaqani imperiya iqtisodiy makoniga qo‘shish maqsadiga bo‘ysundirilgan edi. Harbiy yurishlar natijasida bosib olingan hududlarda yangi ma‘muriy tizim joriy etildi va iqtisodiy nazorat mexanizmlari siyosiy tartibni o‘rnatishdan ham tezroq rivojlandi [3; 4]. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgandan so‘ng, yer va suv resurslari, bojxona, savdo va soliq munosabatlari imperiya markazi bilan muvofiqlashtirila boshlandi. Imperiya uchun bu mintaqada ikki jihatdan muhim edi: bir tomondan, u Markaziy Osiyoda geosiyosiy qal‘a bo‘lib xizmat qildi; ikkinchi tomondan, Rossiya sanoati uchun zarur bo‘lgan xom ashyo ishlab chiqarishni, ayniqsa paxta yetishtirishni kengaytirishga imkon berdi [1; 4; 7].

Turkistonni imperiya iqtisodiyotiga bog‘lashning eng muhim omili uning xom ashyo bazasi sifatidagi roli edi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xom paxta masalasi Rossiya to‘qimachilik sanoati uchun strategik ahamiyatga ega bo‘ldi. Amerika fuqarolar urushi davrida paydo bo‘lgan paxta tanqisligi Turkistonda paxta ishlab chiqarishni kengaytirish g‘oyasini Rossiya hukmron doiralari uchun yanada jozibador qildi [8; 11]. Shundan so‘ng, Turkistonda eksportga yo‘naltirilgan soha sifatida paxtachilikni rivojlantirish faol ravishda rag‘batlantirildi va mahalliy dehqon xo‘jaliklari tobora ko‘proq oziq-ovqat ekinlaridan tovar ekinlariga yo‘naltirildi. Natijada, imperiya markazlari uchun zarur bo‘lgan xom ashyo ta‘minoti yo‘lga qo‘yildi, ammo bu jarayon mahalliy iqtisodiyotning ichki muvozanatini buzdi [1; 2; 11; 12].

Paxta yetishtirishning kengayishi Turkiston iqtisodiyotida bir tomonlama ixtisoslashuvga olib keldi. Paxta mahalliy dehqon xo‘jaliklariga pul daromadi manbai sifatida ko‘rinsa-da, amalda ularni bozor narxlariga, savdogarlarga, kredit tizimiga va transport xarajatlariga bog‘liq qilib qo‘ydi. Paxta ishlab chiqarishning kengayishi suv taqsimotini, yerlarni qayta taqsimlashni va sug‘orish siyosatini ham o‘zgartirdi. Imperiya ma‘muriyati va tadbirkorlik doiralari sug‘oriladigan yerlarni kengaytirish va mavjud suv resurslarini eksportga yo‘naltirilgan tovarlar ishlab chiqarishga yo‘naltirishdan manfaatdor edilar [8; 11; 12]. Bu esa, o‘z navbatida, ayrim hududlarda g‘alla yetishtirish va oziq-ovqat bazasini zaiflashtirdi va mahalliy aholining turmush darajasini beqarorlashtirdi. Shunday qilib, paxta monokulturasini

nafaqat qishloq xo‘jaligi siyosati, balki mustamlakachilik iqtisodiy modelining markaziy ustuniga aylandi [1; 2].

Turkistonning iqtisodiy ahamiyati faqat paxta yetishtirish bilan cheklanib qolmadi. Bu mintaqa Rossiya sanoati uchun boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, ipak, charm, meva va sabzavotlar, shuningdek, ayrim tabiiy resurslar uchun ham muhim edi [9]. Biroq, bu resurslardan foydalanish usuli mustaqil mintaqaviy rivojlanish maqsadiga emas, balki imperiya markazining ehtiyojlariga bo‘ysundirilgan edi. Imperiyaning ichki bozoriga qo‘shilgandan so‘ng, Turkiston bir vaqtning o‘zida rus fabrikalarida ishlab chiqarilgan sanoat tovarlari savdo bozoriga aylandi. Shu tariqa Turkiston metropol bilan teng bo‘lmagan ayirboshlash tizimiga tortildi: xomashyo tashqariga eksport qilindi, ishlab chiqarilgan va qimmatroq tayyor mahsulotlar esa ichkariga import qilindi [3; 4; 9]. Bu Turkistonda "xom ashyo eksporti va tayyor mahsulotlar importi" klassik mustamlakachilik iqtisodiy modelining namoyon bo‘lishini ifodaladi [7].

Transport va kommunikatsiyalar Turkistonning imperiya iqtisodiy makoniga chuqurroq qo‘shilishida hal qiluvchi rol o‘ynadi. Xususan, Transkaspiy va keyinchalik O‘rta Osiyo temir yo‘llarining qurilishi mintaqaning iqtisodiy hayotini tubdan o‘zgartirdi. Temir yo‘l nafaqat harbiy nazoratni kuchaytirdi, balki paxta, xom ashyo va boshqa tovarlarni Rossiyaga tezroq va arzonroq tashish imkonini berdi [10]. Shu bilan birga, u rus tovarlarining Turkiston bozorlariga kirishini osonlashtirdi, savdo aylanmasini kengaytirdi va mintaqani karvon savdosiga bog‘liq bo‘lgan eski yo‘llardan asta-sekin ajratib qo‘ydi [9; 10]. Boshqacha qilib aytganda, temir yo‘l Turkistonning iqtisodiy qaramligini chuqurlashtirgan muhim infratuzilma vositasiga aylandi.

Shunga o‘xshash holatni sanoat sohasida ham kuzatish mumkin. Turkistonda sanoat tarmoqlari rivojlandi, ammo bu rivojlanish asosan xom ashyoni dastlabki qayta ishlash bilan cheklangan edi. Paxta tozalash zavodlari, neftni qayta ishlash korxonalari, vino ishlab chiqarish, charmni qayta ishlash va boshqa yengil sanoat korxonalari asosan imperiya bozoriga xizmat ko‘rsatadigan yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan [1; 2]. Og‘ir sanoatning sust rivojlanishi, mashinasozlik bazasining yo‘qligi va mahalliy texnologik avtonomiyaning yo‘qligi Turkiston sanoatining qaramlik xususiyatini namoyish etadi [3]. Shunday qilib, sanoatning mavjudligi avtomatik ravishda modernizatsiya yoki iqtisodiy mustaqillikni anglatmaydi; aksincha, bu mintaqaning mustamlakachilik mehnat taqsimoti doirasida pastroq mavqega ega bo‘lganligini ko‘rsatdi [4; 13].

Savdo tizimini qayta qurish ham mustamlakachilik siyosatining iqtisodiy mantig‘iga bo‘ysundirildi. Turkistonning ichki bozorlari, yarmarkalari va shahar savdo tarmoqlari Rossiya tijorat kapitali bilan tobora integratsiyalashib bordi. Rus savdogarlari, banklari, kredit uyushmalari va savdo uylari mintaqada faol mavqega ega bo‘lib, xarid, transport, sug‘urta va kredit zanjirlarini nazorat qilishga intildi [9; 12]. Bu mahalliy savdogarlar va hunarmandlarga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatdi: bir tomondan, ular yangi bozorlarga bog‘lanishdi; ikkinchi tomondan, ular yirik kapital oldida zaiflashdi. Ayniqsa, paxta savdosida vositachilik tuzilmalarining kuchayishi dehqonlarning daromadlarini cheklab qo‘ydi va foydaning katta qismini tashqi tijorat kapitali foydasiga qayta taqsimladi [8; 12].

Turkistonning imperiya siyosatidagi iqtisodiy ahamiyati ham ko‘chirish va yer-suv munosabatlari bilan chambarchas bog‘liq edi. Mintaqa Rossiyaning ayrim ichki viloyatlaridan ko‘chirilgan ko‘chmanchilar uchun yangi hudud sifatida qaraldi[7]. Bir tomondan, bunday siyosat imperiyaning demografik va siyosiy bazasini mustahkamlashga xizmat qildi; boshqa tomondan, bu yer va suv resurslarini qayta taqsimlashga va mahalliy aholiga iqtisodiy bosimni kuchaytirishga olib keldi. Sug‘oriladigan yerlarning iqtisodiy qiymati oshib borishi bilan paxta yetishtirish uchun yaroqli maydonlarni nazorat qilish masalasi tobora keskinlashib bordi. Natijada, iqtisodiy manfaatlar, agrar siyosat va mustamlakachilik ma‘muriyati chuqur chambarchas bog‘liq bo‘lib qoldi [1; 5; 7].

Mustamlakachilik iqtisodiy siyosatining eng jiddiy oqibatlaridan biri shundaki, u mahalliy iqtisodiyotning ichki mantig‘ini o‘zgartirdi. Ilgari nisbatan muvozanatli shaklda mavjud bo‘lgan dehqonchilik, hunarmandchilik va mahalliy bozor munosabatlari eksportga yo‘naltirilgan agrar-iqtisodiy model bosimi ostida qayta shakllandi. Ba’zi mintaqalarda bu jarayon pul munosabatlarini kengaytirdi, bozorga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni kuchaytirdi va transport aloqalarini yaxshiladi. Shu bilan birga, u oziq-ovqat xavfsizligi, narxlarning o‘zgarishiga bog‘liqlik, mahalliy sanoatning zaifligi, foydaning chiqib ketishi va ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishiga ham olib keldi [3; 6; 8]. Shuning uchun Turkistondagi iqtisodiy o‘zgarishlarni faqat "taraqqiyot" va "modernizatsiya" tushunchalari orqali tushuntirish bir tomonlama bo‘lar edi; ularni imperiya manfaatlarini bilan belgilanadigan tengsiz integratsiya shakli sifatida baholash maqsadga muvofiqroqdir [4; 7].

Shu nuqtai nazardan, Turkistonning Rossiya imperiyasidagi iqtisodiy rolini bir nechta asosiy funktsiyalarda ko‘rish mumkin. Birinchidan, u metropolga xom ashyo, ayniqsa paxta yetkazib beruvchi mintaqa edi. Ikkinchidan, u Rossiya sanoat mahsulotlari uchun kengayib borayotgan bozor vazifasini bajarardi. Uchinchidan, temir yo‘llar va savdo yo‘llari orqali u imperiyaning janubiy chegara hududlarini bog‘laydigan strategik iqtisodiy va harbiy makon bo‘lib xizmat qildi. To‘rtinchidan, mustamlakachilik amaliyotlari sinovdan o‘tkazilgan hudud sifatida u markazning moliyaviy, ma‘muriy va agrar siyosatini amalga oshirish maydoniga aylandi [4; 5; 7; 10].

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Turkiston Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatida nihoyatda muhim iqtisodiy o‘rinni egallagan. Bu mintaqa imperiya tomonidan tasodifan qo‘shib olingan periferik hudud emas, balki o‘ziga xos iqtisodiy funktsiyalarni bajaradigan mustamlakachilik makoni edi. Uning ahamiyati, eng avvalo, Rossiya sanoati uchun xom ashyo bazasi bo‘lib xizmat qilishda, ishlab chiqarilgan tovarlar bozori sifatida ishlashda, savdo va transport strategiyasining ajralmas qismiga aylanishda va agrar-mustamlakachilik siyosati uchun qulay maydon yaratishda namoyon bo‘ldi [1; 3; 4; 7].

Turkistonning imperiya iqtisodiy tizimiga qo‘shilishi modernizatsiyaning ma‘lum tashqi xususiyatlarini keltirib chiqargan bo‘lsa-da, mohiyatan u tengsiz va qaram integratsiya shaklini oldi. Temir yo‘llarning qurilishi, savdo hajmining o‘sishi va sanoatning ayrim tarmoqlarining paydo bo‘lishi mintaqaning mustaqil iqtisodiy rivojlanishiga emas, balki birinchi navbatda imperiya manfaatlariga xizmat qildi [9; 10; 13]. Shuning uchun,

Turkistonning iqtisodiy tarixini o‘rganishda "rivojlanish" va "bo‘ysunish" toifalarini ajratish emas, balki ularni chambarchas bog‘liq holda o‘rganish zarur.

Natijada, Turkistonning Rossiya imperiyasidagi iqtisodiy roli mustamlakachilik mehnat taqsimotining quyi, ammo ajralmas bo‘g‘ini sifatida shakllandi. Bu tarixiy tajriba keyingi paxta monokulturasini, sug‘orish siyosati, iqtisodiy ixtisoslashuv va mintaqaviy qaramlikning ildizlarini tushunish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu masala mustamlakachilik davrida O‘zbekistonning iqtisodiy tuzilmalarini qayta baholash uchun alohida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar / Используемая литература / References

1. O‘zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida / H. Sodiqov, R. Shamsutdinov, P. Ravshanov va boshq. – Toshkent: Sharq, 2000. – 464 b.
2. Bobobekov H., Rahimov J., Sodiqov H. O‘zbekiston tarixi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
3. Pierce R. A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1960.
4. Brower D. R. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – London; New York: Psychology Press, 2003. – 213 p.
5. Morrison A. Russian Rule in Samarkand, 1868–1910: A Comparison with British India. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 364 p.
6. Khalid A. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. – Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2021. – 556 p.
7. Khalid A. Turkestan’s Place in the Russian Empire // Oriente Moderno. – 2022. – Vol. 102, no. 2. – P. 192–207.
8. Whitman J. Turkestan Cotton in Imperial Russia // American Slavic and East European Review. – 1956. – Vol. 15, no. 2. – P. 190–205.
9. Волков И. В. Торгово-экономические связи России с Туркестаном (вторая половина XIX – начало XX века) // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2010. – № 3 (32). – С. 145–147.
10. Бочкарева И. Б. Железнодорожное строительство в стратегии Российской империи по освоению Туркестана // Известия Алтайского государственного университета. – 2019. – № 5 (109). – С. 33–38.
11. Утаева Ф. Х., Жумаева Н. А. Взгляд на хлопковую политику Российской империи в Туркестане // Academy. – 2019. – № 12 (51). – С. 29–31.
12. Мирзаев А., Чыныкеева Г. Отражение истории хлопководства в архивах торговых учреждений Туркестанского края (на примере колониального периода) // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2023. – № 1 (2). – С. 41–49.
13. Gregg A. G. Vertical and Horizontal Integration in Imperial Russian Cotton Textiles, 1894–1900 // European Review of Economic History. – 2020. – Vol. 24, no. 1. – P. 157–191.